

Devrin Yazarlarının Kalemİyle İSTANBUL'UN İŞGALİ

Abdullah Uçman*

Prof. Dr. Kaya Bilgegil bir makalesinde, millî bir duyguyla; “Çocuklarımıza Rumeli için ağlamayı öğretmeliyiz!” der ve makalesinin devamında: “Pek çok millî bayram günlerimiz vardır; millî matem günlerimiz de olmalıdır. Yalnız kaybedilen büyük şahıslar için değil, kaybedilen vatan parçaları için de!” cümlesini ilâve eder.¹

Tarih boyunca kazanmış olduğumuz zaferlerin yıldönümlerinde haklı olarak bayramlar yapar, birtakım şenliklerle kutlarız da, nedense, daha sonra gelen nesillerin hiç olmazsa ibret alması için, hocanın da belirttiği gibi, felâkete uğradığımız acı günleri hatırlamayız ya da hatırlamak istemeyiz.

Tarihin birçok acı gününe şahit olan Mehmed Âkif de:

Tarih eğer ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi!

derken, millet olarak geçmişimizdeki acı olayları zaman zaman hatırlayarak millî hâfızayı daima uyanık tutmamız gerektiğini ifade eder.

İttihat ve Terakki liderlerinin Osmanlı Devleti'ni Müttefiklerle birlikte dahil ettikleri I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, Osmanlı orduları münferit bazı zaferler kazandığı halde, aynı safta savaşa girdiği Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'la beraber hükmen mağlûp sayılmış, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi hükümlerine göre, 7 Kasım günü önce İngiltere temsilcisi Miralay Muerpy, ertesi gün de bir Fransız heyeti İstanbul'a gelir. Aynı şekilde, mütareke hükümlerini uygulamak üzere, birkaç gün

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

1 “Kaybedilen Topraklar”, M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri (haz. Zöhre Bilgegil), Ankara 1993, s. 87.

içinde 22'si İngiliz, 12'si Fransız, 17'si İtalyan ve aralarında ünlü Averof zırhlısının da bulunduğu, 4'ü de Yunan gemisi olmak üzere, 55 gemiden meydana gelen ve Mustafa Kemal'in Dolmabahçe Sarayı pencerelerinden bakarak, tarih sayfalarına da geçen o ünlü: "Geldikleri gibi giderler!" dediği, İtilâf Devletleri gemileri İstanbul karasularını işgal eder.

Mütareke hükümlerine göre İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'dan meydana gelen İtilâf Devletleri Anadolu ve Rumeli topraklarında gerekli gördükleri yerleri işgale başlar. Bu meyanda İskenderun, Antakya, Kilis, Mersin ve Adana'dan başlayarak sırayla Konya, Maraş, Zonguldak, Samsun, Antalya, Merzifon, Afyon, Kuşadası ve Selçuk dahil olmak üzere, bütün Güney ve Batı Anadolu fiilen işgal edilir. 15 Mayıs 1919 sabahı, yine İtilâf Devletleri'nin desteğiyle Yunan ordusu İzmir'e çıkar.²

İzmir'in işgalinden dört gün sonra, 19 Mayıs 1919 sabahı Mustafa Kemal'in birkaç arkadaşıyla birlikte Samsun'a ayak basmasıyla Millî Mücadele fiilen başlamış olur. Mustafa Kemal 22 Haziran'da Amasya tamimini yayımlar. 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi'ni, 4 Eylül'de de Sivas Kongresi'ni toplamak suretiyle bütün Anadolu halkını düşman işgal ve istilâsına karşı topyekûn bir mücadeleye davet eder.

Mehmet Kaplan hocamız, derslerinde zaman zaman biraz da esprili bir ifadeyle "Türk milletinin destanlar yaratmaktan destanlar yazmaya vakit bulamadığını; kazandığı zaferlerle övünmeyi gururuna yediremediğini" söylese de, 1919'da fiilen başlayan ve üç yıl süren Millî Mücadele yıllarında, devrin gazete ve mecmualarında, bu mücadeleyi anlatan, milletin giydiği "ateşten gömleği" dile getiren şiir, makale, hikâye, deneme, roman ve tiyatro eserlerinden oluşan zengin bir Millî Mücadele edebiyatı meydana gelmiştir.³

Bu eserlerin sahipleri yurdumuzun düşman çizmesiyle çiğnendiğini görmüş, vatani kurtarmak için Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlattığı mücadeleyi yakından takip etmiş; Ankara'da

2 İsmail Hâmi Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, 2. b., İstanbul 1972, s. 454. İzmir'in işgali dolayısıyla İstanbul'da Fatih, Üsküdar ve Sultanahmet meydanlarında protesto mitingleri tertip edilir. 23 Mayıs 1919 günü tertip edilen ve Rıza Nur, Hamdullah Suphi, Nakiye Hanım ve Halide Edib'in birer konuşma yaptığı Sultanahmet Mitingi bunların en muhteşemidir. Burada konuşanlar arasında özellikle Halide Edib'in, konuşmasıyla âdeta efsaneleştiği ve bir "bayrak kadını" hâline geldiği kaydedilir (bk. İnci Enginün, "Halide Edib Adıvar: Devirler ve Bir Hayat", *Halide Edib Adıvar* (haz. A. Emel Kefeli), Ankara 2019, s. 55-57).

3 Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü dolayısıyla Mehmet Kaplan ve ekibi tarafından hazırlanan *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal* (2 C., haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Ankara 1981) adlı antolojide bu sırada yayımlanmış birçok örnek yer almaktadır.

kurulan T.B.M.M. ordularının başarılarıyla ümide kapılmış, zaferleriyle büyük sevinç duymuş ve duygularını Türk'ün millî şuur ve gurur kaynağı olan tarihi zenginliğimiz içinde yoğunlaşmışlardır.

1919-1922 yılları arasında Millî Mücadele'yi anlatan, onun çeşitli safhalarını ele alıp işleyen eserlere, muhtevalarına göre baktığımızda, bunlarda zengin bir tarih şuru ile yoğun bir mâzi duygusunun hâkim olduğunu görürüz. Çünkü büyük felâketler karşısında tarihimiz, bize sonu gelmez hazineler sunacak kadar zengindir.

Millî Mücadele sürecinde özellikle iki önemli olay üzerinde durulması gerekir. Bunların biri, İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından fiilen işgali, diğeri de Osmanlı Devleti'nin ilk pâyitahtı olan Bursa'nın Yunan ordusu tarafından işgali.

Mütareke hükümlerine aykırı olduğu halde Yunan gemileriyle askerlerinin İstanbul'a gelmesi; İstanbul'da yaşayan Rumların gruplar halinde sevinç gösteri yaparak Averof'u karşılaması, ellerinde Yunan bayrakları olduğu halde günlerce Beyoğlu'nda Cadde-i Kebîr'de "Zito! Zito!" (Yaşa! Yaşa!) naraları atarak dolaşması, İstanbul halkını tedirgin eder. Özellikle 8 Şubat 1919 günü Fransız işgal orduları kumandanı General D'speray'ın, Fatih Sultan Mehmed'e özenerek İstiklâl Caddesi'nde beyaz bir at üzerinde bir uçtan bir uca dolaşması, ahaliyi dilhûn eder. Sansüre rağmen, ertesi gün Süleyman Nazif'in bir yolunu bulup "Kara Bir Gün" adlı o meşhur makalesini bir gazetede yayımlaması, D'speray'ın suratına âdeti bir tokat gibi çarpar.⁴

Ahmet Haşım'ın "Son Şarklı" dediği Süleyman Nazif, Mütareke'den sonra, doğum yeri olan Diyarbakir'in Türk vatanından koparılacağı haberi üzerine, "Nerde Osmanlılar?"⁵ adıyla kaleme aldığı şiirinde, devletin ve milletin içine düştüğü durumdan duyduğu ıstırabı şöyle ifade eder:

*Nerde onlar?... Küheylân atlarının
Koklasam... Bulsam... Öpsem izlerini,
Bulamazsam, çocuklarım, arayın,
Arayın, siz bulun dizlerini
Öperek, müttekâ penâh ederek,
Gülüşün, ağlaşım fakat zinhâr
Beni yâd etmeyin ki -âh ederek-
Belki rûhum o mâcerâyı anar!..*

4 "Kara Bir Gün", *Hâdisât*, nr. 63, 9 Şubat 1919.

5 *İleri*, nr. 1561, 9 Haziran 1338/1922.

“Kara Bir Gün” makalesi dolayısıyla tutuklanıp Malta’ya sürülen Süleyman Nazif, orada kaleme aldığı “Son Nefesimle Hasbihal”⁶ adlı şiirinde, her zerresinde binlerce hâtıranın yaşadığı vatan topraklarının bir bir düşman eline geçmesi karşısında duyduğu ıstırabı şu mısralarla dile getirir:

Ahfâdımın en son doğacak ferdine benden

Bir tuhfe-i imân götür ey son nefesim, sen.

beytiyle başlayan şiir, şu şekilde sona erer;

Rûhum benim oldukça bu imânla beraber

Üç yüz sene, dört yüz sene, beş yüz sene bekler!

Süleyman Nazif’in yakın dostu Mehmed Âkif ise, bu sözlere karşılık yazdığı şiirde:

Beş yüz sene bekler mi? Nasıl bekleyeceksin?

Rûhum da asırlarca bu hüsrâmı mı çeksin?

Kaç yüz sene bekliyoruz doğmadı ferdâ;

Artık yetişir çaktığımız hasret-i yeldâ.

Bir nefha-i rahmet de mi esmez diye sinem,

Yandıkça, semâdan boşanıp durdu cehennem!

Lâkin, bu alev selleri artık dınecektir;

Artık bize nâr inmeyecek, nûr inecektir.

diyerek, geleceğe iman ve ümitte bakar.⁷

Mehmed Âkif, yine aynı günlerde kaleme aldığı ve:

-Korkma!

Cehennem olsa gelen, göğsümüzde söndürürüz;

Bu yol ki hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz,

Düşer mi tek taşı sandın, harîm-i namusun?

Meğer ki harbe giren son nefer şehîd olsun.

mısralarıyla başlayan ve “Cephelerdeki Kahraman Mücahitlerimize” adıyla yayımlanan şiirinde de gelecekte ümitli olduğunu ifade eder.⁸

İşgalden henüz birkaç ay önce, Ocak ayının ilk günlerinde devrin gazetelerinde İstanbul’un kaderi hakkında pek çok yazı yayımlanır.

6 *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 82, 1 Kânun-1 evvel 1336/1920.

7 *Sebilürreşad*, nr. 476, 15 Nisan 1921, s. 69; *Safahat* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Ankara 2009, s. 427-428.

8 *Sebilürreşad*, nr. 473, 25 Mart 1921, s. 41; *Safahat*, s. 309-310.

Yenigün gazetesi, İstanbul'un beş asırdır Türklere ait olduğu ve ebediyen Türkler'in elinde kalacağı hakkında geniş bir kampanya başlatır ve 26 Ocak 1920 tarihli nüshasını tamamen buna ayırır. Bu nüshada başta şâir-i âzam Abdülhak Hâmid olmak üzere, Ali Ekrem, Cenab Şahabeddin, Ziya Gökalp, Halide Edip, Ahmed Rasim, Hamdullah Suphi, Süleyman Nazif, Sâmih Rifat, İbrahim Necmi ve Celâl Nuri gibi devrin önde gelen kalemleri İstanbul'un Türklüğünü ve Müslümanlığını anlatan çeşitli yazılar yayımlar.

16 Mart 1920 sabahı İstanbul İngiliz işgal kuvvetleri tarafından fiilen işgal edilir. Aynı gün Meclis-i Mebusan basılır, mebusların bir kısmı tutuklanır. İngiliz askerleri Harbiye Nezareti'ni işgal eder, Şehzadebaşı'nda 10. Fırkâda nöbetteki askerler İngilizler tarafından süngülenir. Sokaklar perişan halde, halk korku içindedir. Ertesi sabah Kafkas Karargâhı'nı ziyaret eden gazeteci Ârif Oruç gördüğü manzara karşısında şunları yazar:

“Bu kırık süngülü bedbaht insan, on adım ilerideki harap binanın içinde süngülenen mevtâyaya türbedarlık ediyordu. Silâhsız birkaç inzibat çavuşu, faytonun körüklerini kaldırmaya çalışan iki zabite yardım ediyor. Kafkas Fırkası Karargâhı kapısı önünden, kucakta gömlekleri parçalanmış askerlerin kanı çamurlu taşlar üzerine sızıyordu.”⁹

Beş asırdan beri bir Türk-İslâm beldesi olan İstanbul 16 Mart 1920 sabahı İngiliz askerleri tarafından fiilen işgal edilince, aralarında Mehmed Âkif, Ruşen Eşref, Halide Edib, Dr. Adnan (Adıvar), Yakup Kadri, Hamdullah Suphi, Falih Rıfkı, Yunus Nâdi, Mehmed Emin (Yurdakul), Hüseyin Kâzım Kadri, Yusuf Akçura, Celâl Sâhir ve Veled Çelebi gibi eli kalem tutan daha birçok aydın Millî Mücadele'ye katılmak üzere, İstanbul'dan ayrılıp çeşitli yollarla Anadolu'ya geçer ve Ankarâda Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanır. Çeşitli sebeplerle Anadolu'ya geçemeyip İstanbul'da kalan aydınlar da ya kalemleriyle ya da başka şekilde Millî Mücadele'yi destekler.

Bu süreçte İstanbul için yazılmış en hacimli ve duygulu şiir, Nâmık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'ın “İstanbul'a” adlı şiiridir.¹⁰

9 “İstanbul İşgali”, *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 39, 17 Haziran 1920. Söz konusu 16 Mart hadisesinin bir nişânesi olarak Vezneciler'den Süleymaniye'ye doğru uzanan yola, galiba, Cumhuriyet'ten sonra İstanbul'un cadde ve sokaklarına uygun isimler vermekle görevlendirilen Şehir Mektupçusu Osman Nuri Ergin tarafından “16 Mart Şehitleri Caddesi” adı verilmiş. Yakın bir tarihte de, adı geçen mevkide yer alan Vezneciler metro durağının çıkışına da üç dilde 16 Mart Olayı'nı anlatan bir kaide konuldu. Ancak, zaman zaman İstanbul'un cadde ve sokaklarıyla ilgili öyle akıl almaz müdahalelerle karşılaşılıyor ki, adı geçen metro istasyonundan her çıkışta “Acaba, ‘16 Mart Şehitleri Caddesi’ tabelası yerinde duruyor mu?” diye endişeyle şöyle bir göz atmaktan kendimi alamıyorum.

10 *Yenigün*, nr. 294, 9 Kânunısâni 1920; *Sebilürreşad*, nr. 458, 12 Şubat 1920, s.

İstanbul'un, Türklerin elinden alınacağı söylentilerine bir cevap mahiyetinde olan bu şiirinde Ali Ekrem, denizlerinde şühedâ kanının rengi görülen ve milyonlarca Müslüman'ın üzerine titrediği bu şehrin ebediyen Türk ve Müslüman kalacağını dile getirir.

Türk Ocakları'nın efsanevî reisi Hamdullah Suphi'nin, işgal altındaki İstanbul'da nasıl bir psikoloji içinde bunaldığını anlatan "Köşe Minderi" adlı yazısı, o günleri en güzel ifade eden yazılardan biridir. Düşman işgali altındaki şehirde bir gün Beyazıt'ta Çarşıkapı civarında ne yapacağını bilmez, şaşkın bir halde dolaşırken, birdenbire Yunan bayrağı taşıyan bir otomobile rastlaması üzerine canı sıkılan Hamdullah Suphi, doğruca Süleymaniye Camii'ne gider ve orada caminin muhteşem kubbesi altında bir nevi murakabeye dalar. Burada saatlerce hayâlen İstanbul'u fetheden ve Türkleştiren ecdatla konuşur, vicdanıyla hesaplaşır ve sonunda yabancı bayrakları altında bu şehirde yaşamının utanç verici olduğu kanaatiyle Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmaya karar verir. O günlerde bütün İstanbul halkının millî ve dinî duygularını en güzel ifade eden yazılardan biri olan Hamdullah Suphi'nin "Köşe Minderi" adlı bu yazısı, örnek bir metin olarak daha sonraki yıllarda çeşitli antolojilere de alınmıştır.¹¹

Bu sırada kaleme aldığı birçok yazı arasında Yakup Kadri'nin "Her Şeye Rağmen" ve "Câmilerde Mevlid" adlı makalesiyle Ruşen Eşref'in "Bayrağımız", hattâ bazı çevrelerce millî ve dinî duygulara uzak diye tenkit edilen Servet-i Fünun dönemi romancılarından Halid Ziya'nın (Uşaklıgil) "Essalâtü Vesselâm"¹² adını taşıyan yazılarını, devrin ruhunu en güzel yansıtan yazılar olarak, anmadan geçemeyeceğim.

Yakup Kadri, o sırada yayımlanan "Her Şeye Rağmen" adlı yazısında, Türklerin, İstanbul'da her geçen gün kendilerini biraz daha yabancı hissetmeye başladıklarını söyler. Şehrin, özellikle Galata, Beyoğlu, Şişli-Pangaltı ve Büyükkada gibi gayrimüslim nüfusun fazla olduğu ve kozmopolit bir yapıya sahip semtlerinde bu his daha yoğundur. Yakup Kadri'ye göre Osmanlılar, 500 yıldan beri bu şehirde yaşamalarına rağmen, adı geçen bu semtlerde kendilerini bir Yunan beldesi, bir İtalyan limanı ya da yedi milletin bir arada yaşadığı bir kervansarayda zanneder. Onu asıl rahatsız eden ise Mütareke'yle beraber bazı semtlerin Türk tebaayla ilişkisini tamamen kesmesidir. Yakup Kadri, yazısında şehrin bu semtleriyle tarihî yarımadayı karşılaştırır ve şunları söyler:

"Sâkin ve mütevazı İstanbul'un karşısında çirkin, farfara ve gürültücü Beyoğlu eski ve türedi birçok milletlerin bayraklarıyla

182.

11 1 Haziran 1923'te Türk Ocağı'nın yeniden açılışı dolayısıyla yapılan bu konuşma metni için bk. *Dağ Yolu*, Ankara 1928, s. 161-168.

12 *Vakit*, nr. 1705, 12 Eylül 1922.

donanıyor ve geceleri Türk'ün havsalasına sığmayacak birtakım dans havalalarında nesli belli değil birtakım çingene kadını gibi teller, pullar, zillerle raks ediyor. İstanbul bir hayalet gibi karanlıklara dalarken o etinin, kemiklerinin ve bütün yutucu iştihasının parıltısı içinde yanıyor. Sıra sıra mağazaların hiç birinin üstünde Türkçe yazılı tek bir kelimeye bile tesadüf edemezsiniz. Polis karakollarımızdan başka hiç bir binanın kapısında ay yıldızlı bayrağın dalgalandığını göremezsiniz. Son günlerde bazı tramvayların semti gösteren levhaları mavi ile beyaza boyandı. Cadde-i Kebîr'in (Doğru Yol) Tünel'den itibaren, sağlı sollu herhangi bir dükkânına girecek olursanız işiteceğiniz ilk söz ya Rumca ya da Fransızcadır.”¹³

Yakup Kadri, yine o günlerde yayımlanan “Camilerde Mevlid” adlı o çok önemli yazısında, Eskişehir önünde şehit düşen askerlerimiz için Ayasofya, Beyazıt ve Şehzadebaşı camilerinde mevlitler okunduğunu; camileri dolduran cemaatin, aydınların fark edemediği çok farklı bir hâlet-i rûhiyeye sahip olduğunu anladığı yazısının sonunu şu şekilde tamamlar: “Dün, ilk defa olarak, cahil ve âtil bir kitle telâkki ettiğimiz halk, memleketin münevverine bazı ulvî hakikatlerin sırrını öğretti. Bunlardan biri, kalbin akıldan üstün olduğudur. İkincisi, sıdk ve hulûs, iman ve itikat hâricinde necat yolu bulunmadığıdır. Üçüncüsü, millet ile ümmet mefhumlarını birbirinden ayırmamak lâzım gelmiştir.”¹⁴

Gerek işgal İstanbul'unun gerekse Millî Mücadele döneminin acılarını en anlamlı şekilde dile getiren yazarlardan biri de Yahya Kemal'dir. Onun bu sırada *Dergâh* mecmuası ile *İleri* gazetesinde yazdığı yazıları, ölümünden sonra Nihad Sami Banarlı tarafından *Eğil Dağlar* adıyla bir kitapta bir araya getirilmiştir. Bu yazılar arasında özellikle “Kurdun Dişisi ve Yavruları”¹⁵, “Üç Tepe”¹⁶, “Misâk-ı Millî”¹⁷, “Bu Gündü”¹⁸ ve “Mustafa Kemal Paşa”¹⁹ adlı yazılarında dikkate değer tespitlerin yer aldığını belirtmeliyiz.

Yahya Kemal, o günlerde yazdığı “Bu Muharebenin Askerleri” adlı yazısında şunları dile getirir: “Bir gün sulh olacağını düşünüyorum. O gün istiklâl ordusunun askerlerine denilecek ki: “Haydi çocuklar evlerinize dönünüz! *Kur'ân*'ın devletini kurtardınız! Allah, Peygamber, Osman Gazi, Fâtih, Selîm, bütün büyük cedlerimiz sizden hoşnutturlar!” İstiklâl askerleri, Ankarada anlı şanlı bir

13 *İkdam*, 12 Kasım 1920.

14 *İkdam*, 8 Nisan 1921.

15 *İleri*, nr. 1173, 4 Mayıs 1921; *Eğil Dağlar*, İstanbul 1970, s. 91-93.

16 *Dergâh*, nr. 1, 15 Nisan 1921, s. 1-2; *Eğil Dağlar*, s. 316-322.

17 *İleri*, nr. 1175, 6 Mayıs 1921; *Eğil Dağlar*, s. 98-101.

18 *İleri*, nr. 1184, 15 Mayıs 1921; *Eğil Dağlar*, s. 129-131.

19 *İleri*, nr. 1181, 12 Mayıs 1921; *Eğil Dağlar*, s. 122-125.

resm-i geçitten sonra dağılacak, küme küme, birer birer arkalarında torbaları, türkü söyleyerek köylerine dönecekler!”²⁰

O günlerde kaleme aldığı “Azim ve İman”²¹, “Üç Türbe”²², “Hırka-i Saadet Dairesinde Terâvih”²³ ve “Kuvve-i Mâneviyemiz”²⁴ gibi pek çok yazısında Anadolu’da verilen Millî Mücadele’nin çeşitli safhalarını anlatan Ruşen Eşref ise, özellikle o coşkulu “Bayrağımız” adını taşıyan yazısında uzun uzadıya bayrağın milletlerin sembolü olduğundan söz ettikten sonra yazısını şu cümlelerle sonlandırır:

“Yârabbi! Alnımızdan çıkan bir damla kan gibi bu güne kadar başlarımızın üstünde şanla, saadetle gezdirdiğimiz bayrağı sandık diplerinde saklamaya mahkûm edilecek Türk nesilleri dünyanın muhakkak en talihsiz çocukları olacaktır. Fakat içimizden dökülen kan bir daha içimize tıkalabilir mi? Biliyoruz ki bayraklarını başlarının altında saklayanlardan değiliz! Daima başlarımız bayrağımızın altında kalacaktır. Ey gazi hünkârlar mahbubu ve şehit erler yâdigârî! O sabah sana bakmaya bir türlü doyamadım. (...) Son neslin başları üstünde de ilk neslin başları üstündeki gibi hür ve kırmızı yaşayacaksınız... Ve Türklerden bir son nesil tanımayacak, göremeyeceksiniz!”²⁵

İstanbul’un işgali dolayısıyla, işgal karşısında ne yazık ki bütün aydınlar, aynı tepki ve hassasiyeti göstermez. Yahya Kemal, İstanbul’un işgali sırasında tarihlerimizde “16 Mart Fâciası” olarak bilinen hadise üzerine, vatanseverlerin gösterdiği tepkiye karşı Feylesof Rıza Tevfik’in, “İngilizler’in medenî bir millet olduğunu” ve “beynelmilel adalet nâmına hareket ettiklerini” söylediğini kaydeder.²⁶

İstanbul’un işgali üzerine Anadolu’ya geçtikten sonra, bu süreçte Mehmed Âkif de Burdur’da, Ankarada Hacı Bayram Velî, Balıkesir’de Zağanos Paşa, Kastamonu’da Nasrullah Camii gibi camilerde yaptığı konuşmalarıyla; Yakup Kadri, Ruşen Eşref, Falih Rıfkı, Halide Edip ve diğerleri Ankarada *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yazdığı yazılarıyla halkı birlik ve beraberliğe ve düşman karşısında topyekûn mücadeleye davet ederler.

Mehmed Âkif, özellikle Kastamonu’da Nasrullah Camii’nde yaptığı ve daha sonra binlerce nüsha halinde basılarak Anadolu’da cephelere ve köy kahvelerine kadar dağıtılan meşhur konuşmasında

20 *Eğil Dağlar*, s. 245.

21 *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 257, 7 Ağustos 1921.

22 *Dergâh*, nr. 42, 5 Kânun-ı sâni 1923.

23 *Ayrılıklar*, İstanbul 1923, s. 51.

24 *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 253, 3 Ağustos 1921.

25 *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 101, 6 Şubat 1921.

26 *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1975, s. 43-44.

Kur'an-ı Kerim'den âyetler okuyarak, özet olarak şu hususlar üzerinde durur:

- Düşmandan asla dost olmaz; düşman hiçbir zaman “mahrem-i esrâr” kabul edilemez. Türk milleti arasında öteden beri yaygın olan “İngiliz adaleti”, “Fransız hamiyeti”, “Alman dehâsi”, “İtalyan terakkiyâtı” gibi sloganlar, asla itibar edilmemesi gereken gerçek dışı sözlerdir.
- Mehmed Âkif'e göre: “Avrupalıların ilimleri, irfanları, medeniyetleri ve sanâyideki terakkiyatları inkâr olunacak şey değildir. Ancak insanîyetlerini, insanlara karşı olan muamelelerini kendilerinin maddiyattaki terakkileriyle ölçmek kat'iyen doğru değildir”;
- Sık sık vicdan hürriyetinden söz eden Batılılar, aslında dünyanın en mutaassıp cemaatidir. Bu yüzden, çocukları doğar doğmaz dinî ve millî telkinatla yetiştirilen, bilhassa Müslümanlara karşı büyük bir düşmanlık duygusuyla büyütülen bir Hristiyanın bir Müslümanı sevmesine imkân ve ihtimal yoktur;
- Müslümanların en büyük düşmanı fitne, fesat, nifak ve şikâktır; bu yüzden Selçuklular saltanatlarını, Osmanlılar ise eski ihtişamlarını kaybetmiştir. Avrupa medeniyetini yakalayabilmek için yapılacak tek şey, aramıza sokulan fitne ve fesadı ortadan kaldırmak, baş başa verip çalışmaktır;
- Düşmanın bizden istediği, vatanımızın herhangi bir vilâyeti veya sancağı değil; doğrudan doğruya başımız, boynumuz, hayatımız, bayrağımız, saltanatımız, devletimiz, hilâfetimiz, dinimiz ve imanımızdır. Bu yüzden, artık aklımızı başımıza almanın zamanı gelmiştir; çünkü artık çekilip gitmek için arkamızda bir karış toprağımız yoktur!;
- Yeis ve ümitsizlik, hele Allah'tan ümidini kesmek, dinimizde küfürle bir tutulmuştur. Dünyada güvenilecek tek şey, Cenâb-ı Hak'ın inayet ve merhametidir;
- Mensubu olmakla şeref duyduğumuz İslâm dini, zillet, meskenet ve sefalet dini değildir. Müslüman toprakları düşman çizmeleri altında inlerken eli-kolu bağlı vaziyette oturmak Müslümanlığın şanından değildir;
- Dünya üzerinde henüz istiklâlini kaybetmemiş yegâne Hükümet-i İslâmiye Türkiyededir.²⁷

27 *Sebilürreşad*, nr. 464, 25 Teşrin-i sâni 1920, s. 249-259.

Mehmed Âkif, konuşmasında, Türk milletinin ezeli düşmanlarının sulh antlaşması ile takip ettiği zulüm ve imha planını bütün ayrıntılarıyla açıkladıktan sonra, ayrılık-gayrılığı şiddetle kınayarak cemaati birlik ve beraberliğe ve düşmanla topyekûn mücadeleye davet eder.

Millî Mücadele'nin devam ettiği, cephelerden birbirinden farklı haberlerin geldiği ve Türk milletinin bir ölüm-kalım mücadelesi verdiği günlerde Mehmed Âkif'in zihninde bir millî marş yazma fikri uyanır. Aralık 1920'de Ankara'ya döndükten sonra, ikamet ettiği Tâceddin Dergâhı'nda iyice olgunlaşmış şekillenen bu düşünce, nihayet "İstiklâl Marşı" şeklinde vücut bulur. 12 Mart 1921 günü T.B.M.M. kürsüsünden okunan ve millî marş olarak kabul edilen "İstiklâl Marşı", "Kahraman Ordumuza" ithafıyla başta *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi olmak üzere çeşitli yayın organlarında yayımlanır.²⁸

*Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.*

kıt'asıyla başlayan "İstiklâl Marşı"nda Mehmed Âkif, henüz Sakarya Muharebesi'nden önce, o karanlık günlerde:

*Doğacaktır sana va'dettiği günler Hakk'ın..
Kim bilir belki yarın, belki yarından da yakın*

diyerek, milletimizin önünde aydınlık ufuklar açar.²⁹

İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da düzenlenen meşhur Sultanahmet Mitingi'nde yaptığı konuşmasıyla âdeta efsaneleşen Halide Edib, *Ateşten Gömlek* adlı romanında, İstanbul'un işgal günlerini, o dönemde başka hiçbir romanda olmadığı kadar ayrıntılarıyla dile getirir. Sokaklar, İngiliz uçaklarının şehri bombalamasının ardından yıkılan evler ve dükkânları, kopmuş kollar ve bacaklar, yerlerde yatan yaralılarıyla anlatılır. Fakat bu görüntü İstanbul halkı tarafından kanıksanmış gibidir. Romanda, İstanbul'un semtleri arasındaki düşünce farklarına da dikkat çekilir. Bir yanda Şişli'nin alafranga salonlarında İngiliz mandasının savunulduğu toplantılar yapılırken,

28 "İstiklâl Marşı'nın Tarihçesi", *İstiklâl Marşı-İstikbal Marşı* (haz. Hasan Akay, M. Fatih Andı), İstanbul 2010, s. 47-69.

29 Yakın dostlarından Mithat Cemal Kuntay, bir gün Mehmed Âkif'e: "Üstadım, siz inanmadığımız bir konuda kesin konuşmazsınız; nasıl oldu da burada, zaferin çok yakın olduğunu müjdelediniz?" deyince; Âkif şu cevabı verir: "Cenâb-ı Hakk'ın inâyeti ve ordularımızın başındaki kumandanların gayreti ile, düşman karşısında kesin bir galibiyet kazanacağımıza cân u gönülünden inanmasam öyle yazmazdım!" der. (bk. *Mehmet Âkif*, İstanbul 1939, s. 78).

Köprü'nün diğer yakasında Dârülfünun salonlarında, Türk Ocağı'nda ise Anadolu hareketini destekleyen, daha genç talebeler ve hocalar vardır. Şehrin bu iki yakası arasında sürekli bir çekişme vardır. İstanbul tarafı, sefaretlere Türk davası lehine bir muhtıra gönderdiklerinde, Şişli hanımları “Türkiye'nin en asil kadınları” imzasıyla bir karşı muhtıra hazırlar; İtilâf Devletleri'ne sadık kalacaklarını bildirirler. İstanbul tarafı yabancılarla görüşmezken, Şişli hanımları evlerinde onların da katılacağı toplantılar düzenler. *Kiralık Konak*'ta, I. Dünya Savaşı sırasında Alman ve Avusturyalı zabitleri ağırlayan Şişli salonları, şimdi Alman aleyhtarı olmuş ve işgal kuvvetlerini ağırlar hâle gelmiştir.

*

Mehmed Âkif'in, vatan topraklarında kan ve ateş tufanı içinde Millî Mücadele'nin devam ettiği o kapkara günlerde kaleme aldığı “İstiklâl Marşı”nda:

Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar!

diye nitelediği, gözlerini kan ve intikam bürümüş, sözde medenî Avrupa'nın vahşî canavar sürüleri İstanbul'u işgal ettikleri zaman gerçek çehrelerini göstermekte gecikmezler.³⁰

Yakup Kadri, kendisinin de aralarında bulunduğu Fecr-i Âtî topluluğunun dağılması dolayısıyla yıllar sonra kaleme aldığı bir yazısında, bu işgali şu satırlarla ifade eder:

“...Nihayet 1914-1918 geldi. Garp *emperializmasının* kandan ve yağmadan gözü dönmüş kurt sürüleri bütün vahşetiyle bizim zavallı ağullarımızın üstüne de saldırdı ve ortada ne edebî cemiyetlerden, ne mukaddes sanat dâvâlarından eser kaldı. O zaman artık, sarâhatiyle anladık ki, istiklâli uğrunda o derece ter döktüğüm sanat, evvelâ bir cemiyetin, bir milletin malıdır; sonra da nihayet bir devrin ifadesidir. Bunlardan tecrit edilmiş bir sanatın ne mânâsı, ne kıymeti vardır. Müstakil sanat, müstakil vatanda olabilir!”³¹

İstanbul'un İtilâf Devletleri askerleri tarafından işgal edildiği o kara günlerde, içinde doğup büyüdüğü, babası Mühürdar Mehmed Emin Paşadan miras kalan, ecdat yâdigârı ve içinde yazma ve matbû son derece nâdide kitap, ünlü hattatların elinden çıkma murakka, levha ve tarihî eşyaların bulunduğu Beyazıt-Mercan'daki konağın Fransız askerleri tarafından işgali ve yağmalanması; hattâ nâdide kitap yapıklarının tuvalet kâğıdı olarak kullanılması karşısında, hayatının en büyük acılarından birini yaşadığını dile getiren İbnülemin Mahmud Kemal İnal: “Garp medeniyetinin ne demek

30 “İstiklâl Marşı”nın tahlili için bk. M. Orhan Okay, “”İstiklâl Marşı”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 355-356.

31 “Bir Kısma, Bir Hisse”, *Kadro*, sayı 14, Şubat 1933, s. 26.

olduğunu zaten bilirdik, bu defa daha iyi öğrendik!” demekten kendini alamamıştır.³²

Avrupalıları genellikle kütüphanelerde, ziyafet sofralarında veya konferans salonlarında nazik ve kibar adamlar olarak görüp tanıyan ve bu yüzden Batı medeniyetinin temsilcileri olarak gördüğü Avrupalılara asla toz kondurmayanlardan biri olan Rıza Tevfik bile, söz konusu işgal sırasında, işgal ordusuna mensup askerlerin bazı hareketlerine şahit olunca, önceki kanaatini değiştirir.³³

Aynı şekilde, Rıza Tevfik’in terekesinden çıkan ve işgal kuvvetlerinin İstanbul’daki Saint Benoit, Saint Joseph, Notre Dame de Sion ve Galatasaray Sultanisi gibi okulları nasıl işgal edip çocukları sokağa attıkları ve içindeki eşyaları yağmaladıklarını bildiren Teşrin-i sâni 1334 (1918) tarihli Maarif Nâzırı Rıza Tevfik adına Müsteşar Muslihiddin Âdil tarafından Sadâret’e gönderilen tezkire daha önce tarafımızdan yayımlanmıştı.³⁴

Ahmet Hamdi Tanpınar da *Sahnenin Dışındakiler* adlı romanında, işgal günlerinde İstanbullu bir hanımın, Karaköy iskelesinde Türk askerlerini tokatlayan Senegalli neferlerin üzerine elindeki semsiyesiyle nasıl saldırdığını anlatır.³⁵

Bu vesileyle bir de şunu belirtmek istiyorum: Tanzimat’ı takip eden yıllarda hâli vakti yerinde bir kısım ailelerin çocuklarının eğitim, öğretim ve Batılı usullere göre terbiyesi için evlerine Avrupalı mürebbiyeler aldıkları bilinmektedir. Ancak, küçük çocukların ellerine teslim edildiği bu mürebbiyelerin bir kısmı girdikleri evlerde asıl görevleri dışında başka şeyler yapar, para karşılığı evin erkeklerini kandırır. İşte Hüseyin Rahmi, bu duruma dikkat çekmek amacıyla, 1899 yılında yayımlanan *Mürebbiye* adlı romanında, bir şekilde Paris’ten İstanbul’a gelmiş Angel adlı bir fahişenin, Dehri Efendi yalısında çevirdiği bu tarz dolapları anlatır.³⁶ Ancak roman, 1920 yılında İstanbul’un işgali sırasında, “Fransızları küçümsemediği” gerekçesiyle, Fransız işgal kuvvetleri kumandanı tarafından

32 *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1942, s. 2160.

33 Rıza Tevfik, yıllar sonra kaleme aldığı hâtıralarında, işgal günlerinde İngiliz polisinin sokakta eline tavuk almış bir adamı tavuğu baş aşağı tutuyor diye cezalandırdığını, itiraz edince cezayı iki kat arttırdığını; tramvayda Müslüman bir kadına sarkıntılık yapan sarhoş iki Fransız zabıtni ahalinin galeyana gelip nasıl bıçaklayıp öldürdüğünü anlatır (bk. *Biraz da Ben Konuşayım*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2013, s. 182-183).

34 “Bir İbret Belgesi”, *Tarih ve Toplum*, sayı 193, Ocak 2000, s. 12-14.

35 Abdullah Uçman, “*Sahnenin Dışındakiler* yahut İşgal İstanbul’unun Romanı”, *Osmanlı İstanbulu*, C. V, İstanbul 2018, s. 253-261.

36 Şevket Toker, *Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanlarında Alafranga Tipler*, İzmir 1990, s. 45-57.

yasaklanır ve kitapçılara dağıtılmış mevcut nüshaları toplatılarak imha edilir.³⁷

*

İşgal altındaki İstanbul, her ne kadar Millî Mücadele'nin dışında kalmış olsa da, başta Ayasofya, Beyazıt, Sultanahmet, Fatih, Yavuz Selim ve Eyüp Sultan camileri olmak üzere bütün camilerde ordularımızın muzafferiyeti için mevlitler okunur, nusret duaları edilir. Sakarya zaferinden sonra, son derece gizli tutulan ve uzun süren bir hazırlığın ardından 26 Ağustos sabahı, Başkumandan Mustafa Kemal'in emri ile başlayan Büyük Taarruz'un ilk haberlerinin İstanbul'a ulaşması üzerine, yine camiler dolar, yine ordumuzun muzafferiyeti için *Kur'an* ve mevlitler okunur, hatimler indirilir, dualar edilir.

26 Ağustos'ta Afyonkarahisar'da indirilen darbenin neticesi bozguna uğratılan düşmanın arkasından süvarilerimiz, ağızlarında Yahya Kemal'in "Akıncı" şiiri olduğu halde İzmir'e doğru yürürler. Aynı gün *Tevhîd-i Efkâr* gazetesinde dokuz sütun üzerine Yahya Kemal'in, daha sonra "26 Ağustos 1922"³⁸ başlığı altında basılan şiiri yayımlanır:

*Şu kopan fırtına Türk ordusudur yâ Rabbi,
Senin uğrunda ölen ordu budur yâ Rabbi,
Tâ ki yükselsin ezanlarla müeyyed nâmın,
Gâlib et, çünkü bu son ordusudur İslâm'ın.*

*

Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 ile düşmanın İzmir'den denize döküldüğü 9 Eylül 1922 tarihleri arasında kan ve ateş tufanı içinde cereyan eden Millî Mücadele sürecinde, devrin gazete ve mecmualarında, burada zikredemediğim, daha onlarca şiir ve makale yayımlanmıştır. Millî Mücadele edebiyatı adı verilen edebiyat, elbette, benim burada üzerinde durmaya çalıştığım şiir ve yazılardan ibaret değildir. Gerek Millî Mücadele'nin devam ettiği sırada, gerekse daha sonraki günlerde, konuyla ilgili olarak birçok hikâye ve roman da neşredilmiştir. Bunlardan hiç değilse ilk akla gelenlerden bazılarını zikrederek yazımızı tamamlayalım.

Millî Mücadele'yi adım adım takip etmiş ve o macerayı edebiyat sahasına nakletmiş olan Halide Edip'le Yakup Kadri'nin yazdığı her satır o günlerde heyecanla beklenmiş ve okunmuştur. Dolayısıyla, Halide Edib'in *Ateşten Gömlek* ile Yakup Kadri'nin işgal altındaki

37 Mâlik Aksel, *İstanbul'un Ortası* (haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 2011, s. 215.

38 *Eski Şiirin Rüzgârıyla*, İstanbul 1962, s. 140.

İstanbul'u anlattığı *Sodom ve Gomore* romanlarının bu süreçte ayrı bir yeri vardır. Kurtuluş Savaşı'nın ilk romanı olan *Ateşten Gömlek*'te İstanbul'un aydın çevrelerinin neden Ankara'nın yanında yer aldığı anlatılır. Bu romanla birlikte okunması gereken *Türk'ün Ateşle İmtihani*'nda ise Millî Mücadele günlerine ait hâtıralarını anlatan Halide Edib'le, buradaki roman kahramanı Ayşe arasında dikkate değer benzerlikler söz konusudur. *Sodom ve Gomore* ise, Mütareke dönemi İstanbul'unun maddî-mânevî çöküşünü dile getiren; işgal altındaki şehri "günahkâr bir şehir" olarak niteleyen romanların en önemlilerinden biridir. Yakup Kadri'ye göre, Ankara'dan bakıldığında İstanbul, âdeta Tanrı'nın lânetlediği ve yerle bir ettiği Lût gölünün altında kalan Sodom ve Gomore şehirleri gibidir. İşgalci İngiliz subaylarıyla gönül eğlendiren bir kısım İstanbul kızları, Kuvâ-yı Milliyecileri küçümsemekte; Türklerin zaferi onlar için artık imkânsız görünmektedir.

Daha sondaki yıllarda yazılmış olsalar da, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler*, Aka Gündüz'ün *Dikmen Yıldızı*, Mehmet Rauf'un *Halâs*, ERCÜMENT EKREM'İN *Kan ve İman* ile Kemal Tahir'in *Esir Şehrin İnsanları* ile *Esir Şehrin Mahpusu* ve Yorgun Savaşçı, Attilâ İlhan'ın *Dersaadet'te Sabah Ezanları* adlı romanları da işgal İstanbul'unu çeşitli yönleriyle anlatan dikkate değer eserlerdir.³⁹

Gazeteci Hakkı Süha Gezgin'in (*Seyyah* müsteârıyla) işgal sırasında şehrin çeşitli semtlerinde yapmış olduğu gezintiler sırasında kaleme aldığı ve günü gününe *Vakit* gazetesinde yayımlanan yazıları da yakın bir tarihte *İşgal Günlerinde İstanbul* adıyla bir kitap hâline getirilmiştir.⁴⁰ Aynı sırada, 20 Mayıs-18 Haziran 1920 tarihleri arasında *Alemdar* gazetesinde "Ramazan Hasbihalleri" genel başlığıyla bir ay boyunca yazılar yazan Cenab Şahabeddin ise, ne işgalden ne de bu işgalin İstanbul halkı üzerinde uyandırdığı etkiden tek cümleyle olsun söz eder.⁴¹

Bibliyografya

- Akay, H. ve Andı, M.F. (2010). İstiklâl Marşı'nın Tarihçesi. İstiklâl Marşı-İstikbal Marşı içinde (s. 47-69). İstanbul: Hat Yayınevi.
- Aksel, M. (2011). İstanbul'un Ortası. Beşir Ayvazoğlu (Ed.), s. 215, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Bilgegil, Z. (1993). M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.

39 Bu konuda ayrıca bk. Mehmet Törenek, *Türk Romanında İşgal İstanbul'u*, İstanbul 2002.

40 *İşgal Günlerinde İstanbul* (haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2019).

41 Cenab Şahabeddin'in söz konusu yazıları tarafımızdan *İstanbul'da Bir Ramazan* adıyla bir kitap hâlinde yayımlanmıştır (İstanbul 1994).

- Bolayır, A.E. (1920, 9 Kânunısâni). İstanbul'a. Yenigün, nr. 294. 12 Şubat 1920, Sebülürreşad, nr. 458, s. 182.
- Danişmend, İ. H. (1972). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt IV, 2 b. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- İnal, M.K. (1942). Son Asır Türk Şairleri, s. 2160, İstanbul.
- Kaplan, M., Enginün, İ., Emil, B., Birinci, N. ve Uçman, A. (1981). Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal. 2 Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kuntay, M.C. (1939). Mehmed Akif: Hayatı, Seciyesi, Sanatı, Eserleri. s. 78, İstanbul: Semih Lûtfi Kitabevi.
- Mehmet Akif (1920, 25 Teşrin-i sâni). Sebülürreşad, nr. 464, s. 249-259.
- Mehmet Akif (1921). Sebülürreşad, nr. 476
- Nafiz, S. (1919, 09 Şubat). Kara Bir Gün. Hâdisât, nr. 6.
- Nafiz, S. (1561, 09 Haziran). Nerde Osmanlılar. İleri, 1338/1922.
- Nafiz, S. (1921, 15 Nisan). Son Nefesimle Hasbihal. Hâkimiyet-i Milliye, , nr. 82, 1 Kânun-ı evvel 1336/1920.
- Okay, M.O. (2001). İstiklâl Marşı. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. XXIII, s. 355-356, İstanbul.
- Oruç, A. (1920, 17 Haziran). İstanbul İşgali. Hâkimiyet-i Milliye, nr. 39.
- Ruşen Eşref (1921, 07 Ağustos). Azim ve İman. Hâkimiyet-i Milliye, nr. 257.
- Ruşen Eşref (1923, 5 Kânun-ı sâni). Üç Türbe, Dergâh, nr. 42.
- Ruşen Eşref (1923). Ayrılıklar. s. 51, İstanbul.
- Ruşen Eşref (1921, 03 Ağustos). Kuvve-i Mâneviyemiz. Hâkimiyet-i Milliye, nr. 253.
- Ruşen Eşref (1921, 06 Şubat). Bayrağımız. Hâkimiyet-i Milliye, nr. 101.
- Sağlam, N. (2019). İşgal Günlerinde İstanbul. Hazırlayan Nuri Sağlam, İstanbul.
- Sebülürreşad, nr. 476 (15 Nisan 1921), s. 69. Düzdağ, M.E. (2009). Mahmet Akif Ersoy Safahat. Ankara.
- Sebülürreşad, nr. 473, (25 Mart 1921), s. 41. Düzdağ, M.E. (2009). Mahmet Akif Ersoy Safahat. Ankara.
- Şahabeddin, C. (1994). İstanbul'da Bir Ramazan. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Tanrıöver, H. S. (1928). Dağ Yolu. s. 161-168, Ankara: Türk Ocakları Hars Heyeti Neşriyatı.
- Toker, Ş. (1990). Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Alafranga Tipler. s. 45-57, İzmir.
- Törenek, M. (2002). Türk Romanında İşgal İstanbul'u. İstanbul: Kitabevi yayınları.
- Uçman, A. (2013). Biraz da Ben Konuşayım. s. 182-183, İstanbul.
- Uçman, A. (2018). "Sahnenin Dışındakiler yahut İşgal İstanbul'unun Romanı", Osmanlı İstanbulu, s. 253-261, İstanbul.
- Uçman, A. (2000). Bir İbret Belgesi. Tarih ve Toplum, 193, s. 12-14.
- Uşaklıgil, H.Z. (1922, 12 Eylül). Essalâtü Vesselâm. Vakit, nr. 1705.

- Yahya Kemal (1921, 04 Mayıs). Kurdun Dışısı ve Yavruları, İleri. Banarlı, N.S. (1970). Eğil Dağlar, s.91-93.
- Yahya Kemal (1921, 15 Nisan). Üç Tepe, Dergâh, nr. 1, s. 1-2. Banarlı, N.S. (1970). Eğil Dağlar, s. 316-322.
- Yahya Kemal (1921, 06 Mayıs). Misâk-ı Millî. İleri, nr. 1175. Banarlı, N.S. (1970). Eğil Dağlar, s. 98-101.
- Yahya Kemal (1921, 15 Mayıs). Bu Gündü. İleri, nr. 1184. Banarlı, N.S. (1970). Eğil Dağlar, s. 129-131.
- Yahya Kemal (1921, 12 Mayıs). Mustafa Kemal Paşa, İleri, nr. 1181. Banarlı, N.S. (1970). Eğil Dağlar, s. 122-125.
- Yahya Kemal. (1921). Bu Muharebenin Askerleri. Banarlı, N.S. (1970). Eğil Dağlar içinde (s. 245).
- Yahya Kemal (1962). Eski Şiirin Rüzgârıyla, s. 140, İstanbul.
- Yahya Kemal (1975). Tarih Musâhabeleri, s. 43-44, İstanbul: İstanbul Fatih Cemiyeti.
- Yakup Kadri (1920, 12 Kasım). Her Şeye Rağmen, İkdâm.
- Yakup Kadri (1921, 08 Nisan). Camilerde Mevlid, İkdâm.
- Yakup Kadri (1933 Şubat). Bir Kısâ, Bir Hisse. Kadro, sayı 14, s. 26.